

СПЕЦИФІКА ПРИЙМЕННИКОВОГО ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У статті з'ясовано особливості прийменникової реалізації заперечення в українській мові, встановлено різні функціональні типи прийменників залежно від їх участі у вираженні заперечних суджень. Ключові слова: прийменник, заперечення, спеціалізовані граматичні негатори, неспеціалізовані граматичні негатори, імпліцитне заперечення.

The article reveals the characteristics of prepositional expressing of negation in the Ukrainian language, identified different functional types of prepositions, depending on their participation in realization of negative sentences. Key words: preposition, negation, specialized grammatical means of negation, unspecialized grammatical means of negation, implicit negation.

Особливості граматичного вираження заперечення в українській мові неодноразово привертали увагу мовознавців [4; 5; 3; 2]. Проте питання про межі прийменникової експлікації заперечення досі однозначно не розв'язане. Н.Г. Озерова констатує заперечну функцію лише в прийменника без, але вважає його не граматичним, а лексичним виразником заперечення [4, с. 54]. Інші дослідники зараховують до граматичних негаторів не тільки

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XIX

122

прийменник без, а й видільні прийменники крім / окрім, опріч, за винятком, на відміну від [3, с. 8; 2, с. 10]. А.Й. Паславська вважає, що "семантика заперечних прийменників" є комбінованою, бо "формується, крім заперечного, орнативним компонентом значення" [5, с. 18]. Наше дослідження ґрунтується на концепції прийменника, згідно з якою він цілком позбавлений лексичного значення і спеціалізується на вираженні різних відношень між компонентами речення [1, с. 330]. Відповідно прийменники української мови безпосередньо не передають заперечного значення, проте багато з них по-різному реалізує заперечні судження. Беззастережно кваліфікувати всі прийменники як граматичні негатори не можна. Мета цієї статті – на нових засадах функційності проаналізувати роль українських прийменників у вираженні заперечення та уточнити їхній статус залежно від специфіки виконуваних ними функцій. До спеціалізованих граматичних негаторів, услід за іншими дослідниками, зараховуємо передусім прийменник без. Дехто, як уже зазначалося, вважає його лексичним засобом вираження заперечення, що позначає "відсутність, позбавлення, видалення, відняття, протиставлення, заперечення чого-небудь" [4, с. 54]. Таке тлумачення зумовлене суто формально-граматичним підходом до аналізу речення, згідно з яким стверджувальний чи заперечний тип речення визначали за стверджувальним чи заперечним характером присудка. Відповідно речення Я працюю без підказок називали стверджувальним, а речення Я не працюю без підказок – заперечним. Власне-семантична структура таких речень засвідчує, що вони є поліпропозитивними. Незалежно від стверджувального чи заперечного типу основного предиката речення, прийменник без разом з відпредикатним іменником репрезентує згорнене заперечне елементарне речення, пор.: Я працюю без підказок → Я працюю + Ніхто мені не підказує; Я не працюю без підказок → Я не працюю, коли мені ніхто не підказує. Участь прийменника без в

експлікації заперечного значення на формально- синтаксичному рівні речення дає підстави вважати цей прийменник спеціалізованим граматичним виразником заперечення. Разом з іменниками – назвами предметів та істот прийменник без часто утворює предикатну синтаксему, що характеризує переважно суб'єкта стану, указуючи на відсутність у нього певної ознаки, пор.: Човен лежав без весла (М. Вінграновський) → Човен лежав + Човен не мав весла; [Ви] вийшли з дому без ключів! (Є. Кононенко) → Ви вийшли з дому + Ви не взяли ключів; Ніна Андріївна теж без батька... росла (Г. Гордасевич) → Ніна Андріївна росла + Ніна Андріївна не мала батька. Вторинна синтаксема, виражена сполукою прийменника без з іменником – назвою предмета чи особи, може бути результатом згортання підрядної частини (співвідносної із заперечним реченням), поєднаної з головною умовними семантико-синтаксичними відношеннями, пор.: Я не їстиму морозива без тебе (В. Кожелянко) ← Я не їстиму морозива, якщо не буде тебе; Я не поїду без паспорта ← Я не поїду, якщо не матиму паспорта. Прийменник без широко вживають з іменниками – назвами абстрактних понять, щоб заперечити наявність певних абстрактних ознак дії чи стану, пор.: Василь... загував без усякої потреби (Г. Гордасевич) ← Василь загував + У цьому не було ніякої потреби; Люблю їздити містом без певної мети (Є. Кононенко) ← Я люблю їздити містом + Я не маю певної мети. Дуже часто адвербіальну синтаксему з прийменником без формують віддієслівні іменники, які реалізують значення дії предиката згорненого заперечного речення, пор.: Михайло Візир... приходив... без попереджень (Ю. Мушкетик) ← Михайло Візир приходив + Він не попереджав нікого; Без насмішки... думав про себе як про вченого (Ю. Мушкетик) ← Сприймав себе як ученого + Не насміхався над собою; Він у них жив без прописки (Г. Гордасевич) → Він у них жив + Він не був прописаний. Прийменник без може входити до складу предикатної синтаксеми, безпосередньо вказуючи на відсутність у суб'єкта певної ознаки чи об'єкта, пор.: Полк без дисципліни (Б. Лепкий) ← Полк не дисциплінований; Козак без вірності, що судно без керма, що віз без

Розділ II. Дискурс у міжкультурній комунікації

123

коліс, що плуг без лемеша, сагайдак без стріл, фузія без пороху і куль (Б. Лепкий) ← Козак не вірний + Це так само, як + Судно не має керма + Віз не має коліс + Плуг не має лемеша + Сагайдак не має стріл + Фузія не має пороху і куль. Цікаві випадки, коли синтаксема з прийменником без виступає єдиним семантико- синтаксичним компонентом речення. Безперечно, це можливо лише в певних мовленнєвих ситуаціях, коли немає потреби експлікувати власне-семантичну структуру речення внаслідок очевидності її компонентів. Елімінація семантико-синтаксичної структури речення аж до заперечної синтаксеми сприяє увиразненню заперечної настанови і є особливо доречною в емоційно маркованих комунікативних актах заборони та застереження, пор.: – Но-но, дорогий, без образ (А. Крижанівський); – Тільки без міжнародних ускладнень, – застеріг молодик (О. Черногуз); – А тепер пішли, батьку. Тільки без імітації (О. Черногуз). Цей прийом використовують ще в заголовках для наголошення відсутності або неможливості чого-небудь, пор.: Без варіантів. "Легенда" – "Житлобуд" (Харків) – 0:2 (Високий вал, 16.06.2008); Директор "у кубі". Без варіантів? (Україна молода, 03.09.08); Без паніки! І без рецептів? (Україна молода, 26.11.2010); Без шансів на життя (Рівне вечірне, 27.11.2008). Заперечну функцію здатні виконувати

й деякі інші прийменники української мови. Зокрема, прийменник поза, який спеціалізується на характеристиці розташування суб'єкта відносно чогось, у поєднанні з назвами країн чи територій заперечує присутність когось у певному регіоні, пор.: Більшість свого життя він провів поза Україною (День, 14.07.2010) ← Більшу частину життя він не був в Україні; Абонент поза зоною досяжності ← Абонент не є в зоні досяжності. Часто цей прийменник уживають з назвами спільнот (колектив, коло, шлюб, родина, Євросоюз, НАТО та ін.) або середовищ (контекст, конкурс, гра, конкуренція, мистецтво, наука, політика та ін.) для того, щоб заперечити чиясь належність або стосунок до них, пор.: Ми розуміємо, що декому, наприклад, Любі, наша вигадка здалася б неприємною, але вони – поза колом (Ю. Мушкетик) ← ...але вони не входять до нашого кола; Будучи членом НАТО, Норвегія залишається поза Євросоюзом (День, 12.12.2002) ← ...Норвегія не входить до Євросоюзу; У період перебудови (середина 80-х) роботи вітчизняних художників, які не вписувалися в рамки соцреалізму, вважалися поза мистецтвом (День, 25.09.2009) ← роботи ... не вважали мистецтвом; Генпрокуратура – поза політикою (День, 13.03.2002) ← Генпрокуратура не зважає на політику. Сполуки прийменника поза з деякими іменниками – назвами абстрактних явищ усталилися як цілісні виразники заперечних значень відсутності сумнівів (поза сумнівом), відсутності конкурентів (поза конкуренцією), незалежності від часу та моди (пор.: Ступка – поза часом (День, 04.11.2006). Значно обмеженіше заперечну функцію виконує прийменник повз. Якщо в прямому вжитку він указує на дистантну локалізацію руху щодо просторового орієнтира, то в поєднанні з переносно вжитими дієсловами руху йти, проходити, пропливати, промайнути – на незадіяність певного суб'єкта, його неучасть у якихось діях або незацікавленні ними, пор.: Я збагнув, що важливі процеси проходять повз мене (Любка Дереш) ← Я не взяв участі у важливих процесах; Спорт проходив повз мене (С. Жадан) ← Я не цікавився спортом; Ми пропливли повз Євро-2003...(Поступ, <http://postup.in.ua/usual.php?what=9176>) ← Ми не братимемо участі в Євро-2003. Прийменник повз допомагає реалізувати метафоричне перенесення руху повз суб'єкт → не зацікавленні / нереагування суб'єкта і в складі фразеологізму пропускати повз вуха, пор.: Але Кабмін, як правило, пропускає зауваження АМК повз вуха (День, 27.05.1999) ← Кабмін не реагує на зауваження АМК. Викликає застереження віднесення до виразників заперечного значення прийменників крім / окрім, окрім, за винятком, на відміну від [3, с. 8; 2, с. 10], оскільки вони лише виділяють особу, предмет чи явище, яких не стосується стверджувана інформація, пор.: Всім [жінка] вділила [хліба], крім веснянкуватої дівчинки... (Є. Гуцало) ← [Жінка] вділила [хліба]

ЛІНГВІСТИКА. Випуск ХІХ

124

всім + Веснянкуватій дівчинці не вділила; І так було протягом усіх днів за винятком сьомого (Ю. Андрухович) ← І так було протягом усіх днів + На сьомий день так не було; І, на відміну від ведучої Маші Єфросиніної, [Джанні Моранді] звертався до глядачів українською мовою (Україна молода, 6.09.2007) ← Джанні Моранді звертався до глядачів українською мовою + Маша Єфросиніна не зверталася до глядачів українською мовою. Ці прийменники виконують суто видільну функцію і безпосередньо заперечення не передають. Заперечний зміст формується на основі всієї структури речення, тобто є імпліцитним. Його увиразненню сприяє вимова стверджувальних речень з логічним наголосом на відокремленому додаткові. Тому прийменники

крім / окрім, опріч, за винятком, на відміну від доречніше вважати не виразниками заперечення, а лише маркерами згорнутих заперечних пропозицій у структурі речення. Ідентифікаторами внутрішнього, імплікованого заперечення бувають й інші прийменники сучасної української мови. Зокрема, прийменник заміщення замість бере участь у протиставленні двох конкретних дій, явищ чи суб'єктів, тому він указує на певну заперечну імплікацію у структурі речення, пор.: ...замість бігти до дороги вони [зłodії] вискочили городами на леваду... (Валерій і Наталя Лапікури) ← Вони не побігли до дороги + Вони вискочили на леваду; ...рибалки розповідали, як замість їхати з ними на ловитву, рибалка ходить по березі й гукає свого приятеля... (Е. Андрієвська) ← Рибалка не їздить з іншими рибалками на ловитву + Рибалка ходить по березі й гукає свого приятеля У конструкції замість + інфінітив неозначена форма дієслова є предикатом згорненого речення, а прийменник замість виступає маркером його заперечення. Проте він вживається не лише з інфінітивом, а й з іменниками, з якими також формує вторинну синтаксему, що співвідноситься із заперечним судженням, пор.: ...замість нього [резидента] давно вже працює наш товариш (В. Кожелянко) ← Резидент уже не працює + Працює наш товариш; Замість білого капелюшка дівчина взяла червоний ← Дівчина взяла не білого капелюшка + Дівчина взяла червоний капелюшок. Імпліцитне заперечення маркують також прийменники всупереч (усупереч), попри, наперекір, незважаючи на. У сучасній українській мові вони спеціалізуються на оформленні детермінантів допустовості, що вказують на осіб чи обставини, які не підтримують дію чи стан, названий основним предикатом. На власне-семантичному рівні речення детермінантам допустовості відповідає згорнене елементарне речення заперечного змісту, пор.: Всупереч моїм сподіванням, матір застав уже вдома (В. Нестайко) ← Я застав матір вдома + Я цього не сподівався; Попри прогнози синоптиків, осінь видалася теплою ← Осінь видалася теплою + Синоптики цього не прогнозували. Отже, спеціалізованим граматичним виразником заперечення в українській мові є лише прийменник без, який послідовно вживають для оформлення заперечних суджень про відсутність в суб'єкта певної ознаки. Прийменники поза, повз – це неспеціалізовані, вторинні негатори, що тільки за певних контекстуальних умов передають такі заперечні значення, як відсутність у певному місці, неналежність до чогось, неучасть у чомусь або незацікавленість чимсь. Прийменники, призначені для реалізації видільних (крім / окрім, опріч, за винятком, на відміну від) заміщувальних (замість) та допустових (всупереч (усупереч), попри, наперекір, незважаючи на) відношень, безпосередньо заперечення не експлікують, а слугують лише маркерами згорнутих заперечних пропозицій у структурі речення.

ЛІТЕРАТУРА 1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с. 2. Діброва В.М. Мовні та мовленнєві засоби вираження заперечення в англійському й українському офіційно-діловому дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / В.М. Діброва. – К., 2011. – 19 с.

Розділ II. Дискурс у міжкультурній комунікації

3. Кардаш Л.В. Мовні засоби вираження заперечення і протиставлення в українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л.В. Кардаш. –

Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с. 4. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н.Г. Озерова. – К.: Наук. думка, 1978. – 118 с. 5. Паславська А.Й. Заперечення та сфери його дії: семантика, синтактика, прагматика, просодика: автореф. дис. ... докт. філол. наук: спец: 10.02.15 "Загальне мовознавство" / А.Й. Паславська. – К., 2006. – 35 с.